

Рысбаев Ә.Б., Теменова Г.К., Назарова А.Ж.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: esabatyrbek@gmail.com

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТТАРЫНА ҚАРАЙ ТОПТАСТЫРЫП МЕҢГЕРУ ЖОЛДАРЫ

Фразеологизмдер тілдегі алар орны өте елеулі бірліктердің қатарына жатады. Қай тілде болмасын фразеологиялық қор өте бай және әр келкі. Түркі тілдері фразеологизмге ерекше бай және өмірдің түрлі саласында жиі жұмсалады. Шет тілінде еркін қарым-қатынас жасау үшін фразеологиялық қор болуы шарт. Мақалада шет тілінің мол фразеологиялық қорын меңгеру үшін олардың лексика-семантикалық сипатын танып білудің маңызы, оларды ана тілі материалдарымен салыстыра топтастыру жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: фразеологизмдер, фразеологиялық қор, шет тілі.

Rysbayev A.B., Temenova G.K., Nazarova A.J.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: esabatyrbek@gmail.com

Methods of classification of phraseologisms on lexical and grammatical features

Phraseologisms are one of the most significant units in the language. The phraseological foundation of any language is very rich and diverse. Turkic languages are rich with phraseological units and are often used in various spheres of life. For free communication in a foreign language it is necessary to have a phraseological stock. The significance of learning of lexico-semantic signs of phraseological stock in foreign language and their ways of comparison with materials in mother tongue are considered in this article.

Key words: phraseologisms, phraseological stock, foreign language.

Рысбаев А.Б., Теменова Г.К., Назарова А.Ж.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: esabatyrbek@gmail.com

Методы классификации фразеологизмов по лексико-грамматическим особенностям

Фразеологизмы – одна из самых значительных единиц в языке. Фразеологический фонд любого языка очень богат и разнообразен. Тюркские языки богаты фразеологизмами и часто используются в разных сферах жизни. Для свободного общения на иностранном языке необходимо иметь фразеологический запас. В статье рассматривается значимость пути освоения лексико-семантических признаков большого фразеологического запаса иностранного языка и пути их сравнения с материалами родного языка.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологический запас, иностранный язык.

Кіріспе

Фразеологизмдер тілдегі алар орны өте елеулі бірліктердің қатарына жатады. Қай тілде болмасын фразеологиялық қор өте бай және әр келкі. Түркі тілдері фразеологизмге ерекше бай және өмірдің түрлі саласында жиі

жұмсалады. Күнделікті ауызекі сөйлеу тілінен бастап, көркем сөз, ақпараттық құралдар, көркем әдебиет пен саяси мәтін түрлерінде молынан ұшырасады. Былайша айтқанда, жеткілікті мөлшерде фразеологизм білмей ауызша немесе жазбаша тілді дұрыс түсіну қиын, тіпті мүмкін емес екені түсінікті. Шет тілінде еркін

қарым-қатынас жасау үшін фразеологиялық қор болуы шарт. Шет тілін үйрену барысында жекелеген лексикалық бірліктер мен грамматикалық тұлғалардың қызметін, қолданысын меңгерген секілді фразеологизмдерді де үйрену, жаттау, т.б. қажет. Басқаша айтқанда, шет тілін үйренуде фразеологизмге жігі көңіл бөлінгені жөн. Тіл бірліктерінің ішінде алар орны өте маңызды болғандықтан және олардың бойында тілдің сан қилы сипаттары көрінетіндіктен фразеологизмдерді оқыту жолдары жүйелі болуға тиіс.

Негізгі бөлім

Фразеологиялық оралым түрлерін үйретуде назарда ұсталуға тиіс жайлар қатарында фразеологизмді тану, мағынасын түсіну, негізгі мағына мен ауыспалы мағынаны ажырата білу секілділерді атауға болады. Орынды, дұрыс қолдана білу де өте маңызды. Фразеологияны игеру тіл үйренушінің қарым-қатынас дағдысын ұштап, айтар не жазар сөзінің бойына қан жүгіртіп, әр беріп, эмоциялық бояу үстейді, көркем шығармалар мен публицистикалық мәтіндерді мазмұн, реңктерімен толық түсінуін жолға қояды. Фразеологиялық оралымды жекелеген компоненттері бойынша тану және ішкі мазмұнын ұғу оңай емес. Фразеологиялық мағына көбіне оны құраушы сыңар сөздерге байланысты болмайтындықтан, фразеологиялық оралымның ішкі мазмұнын үйрету жолдары айқындалуға тиіс. Фразеологиялық оралымдар сөздіктерде түгел болмаса да беріледі, бірақ оларды сөздіктен табу да оңай емес, сондықтан сөздік қолдану жолдары да үйретілгені жөн. Фразеологиялық мағынаның қалыптасуы сөз болғанда оны құраушы сөз тіркесі қашан да назарда ұсталады, демек, фразеологиялық оралымды үйретуде оның мағынасына негіз болған тіркес түрлерін тану да өте маңызды.

Жазбаша немесе ауызша мәтінде ұшырасатын фразеологиялық оралымдарды тану, таныс емес оралымдардың мағынасын айқындау үшін белгілі бір дайындық керек. Фразеологиялық мағынаны пайымдауда оралым құрамындағы бүкіл тіл бірліктерін саралап, тіркестің семантикалық өрісіне сай ұғым шығару, мәтіннің маңызды сипаттарын білу және қате түсінген бір фразеологизмнің мәтіннің тұтас мазмұнына нұқсан келтіретінін ұғыну керектігі естен шықпау керек. Сондықтан таныс емес тіркестің мағынасын табуға арнайы дайындық қажет.

Түркі тілдері құрылымы жағынан морфологиялық тұлғаларға бай, сөздер қызметі жағынан құбылғыш болумен қатар, семантикалық өрісі

тұрғысынан да жаңарып, кеңейіп тұруға икемділігімен, мүмкіндігінің молдығымен ерекшеленеді. Мұның сыртында тағы бір ерекшелігі – аталуы қиын дерексіз ұғымдарға атау беруде нақты, деректі ұғымдарды негіз етіп алуға бейімділігі басым. Осы басты ерекшелігінің арқасында көптеген дерексіз ұғымдарға деректі заттарға ұқсату немесе нақты амал-әрекет бейнесін үлгі алу арқылы атау берілген. Бұл тәсіл негізінен дерексіз ұғымдарды бас, қас, көз, құлақ, мұрын, қол, тізе, аяқ секілді дене мүшелерімен жасалған әрекеттерге немесе қоршаған ортадағы қолмен ұсталып, көзге көрінетін әр қилы нақты оқиға, жағдайға ұқсату жолымен жүзеге асқан. Дерексіз бір ұғымды атау үшін нақты бір іс үлгі етіліп, астарлап түсіндіру дағдысы деректі заттан, амалдан бастау алған осы өзгеше қолданысының нәтижесінде уақыт өте келе мағыналық түлеуге ұшырайды. Осылайша, мағыналық тұрғыдан өзгеше әр түрлі жаңа ұғымдардың атауы – күрделі етістіктер пайда болған. Мәселен, *çatıg at-* етістігі деректі ұғым ретінде алғанда біреудің үстіне балшық лақтыру дегенді білдіреді. Ал ұқсату арқылы астарлы мағынада жұмсала келе, біреудің үстіне балшық лақтырып бүлдіру әрекеті біреудің атына кір келтіру секілді жаңа мағына иеленген. Сөздер іштей мағыналық түлеуді бастан өткеріп, тұрақтану арқылы бір жағынан мүмкіндігінше тіл байлығын молайтып, екінші жағынан астарлап, бейнелі сөйлеуге және деректінің дерексізденуіне ұштасып жатқан даму жолында қоғам мүшелерінің түсінісу мүмкіндігін барынша жоғары деңгейге жеткізген. Деректі бір амал, әрекетті білдіретін етістікті тіркестердің мағыналары дерексізденіп, түсіндірілуі қиын дерексіз ұғымдарға атау болған.

Фразеологизмдер өздеріне тән айырықша белгілерімен, сипаттарымен ерекшеленетін күрделі бірліктер. Фразеологиялық оралымдардың сыртқы құрылымдары қандай күрделі болса, ішкі мағыналық құрылымы одан да күрделі. Бұл бірбірімен тығыз байланыстағы құбылыс. Жалпы фразеологиялық оралым түрлерін сыртқы құрылымдары жағынан тілдегі басқа бірліктерден ажырату қиын. Ол үшін тіл бірліктерін тұлғалық, мағыналық жақтарынан сараптауға қажет білім қоры болуға тиіс.

Фразеологизмнің тілдегі қызметі сөзбен жуықтайтыны белгілі. Олардың сөйлемдегі қызметтері де белгілі бір сөз табының қызметімен бірдей. Сондықтан да, фразеологизмдер таза лексикалық бірліктер қатарына жатпағанмен, оларды «...сөз таптарына қарай классификациялау да

ең негізгі мәселелердің бірі» [адам дене мүшелері атауының қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Анатомиялық атаулардың жалпы фразеологизм тудырудағы қызметі ерекше] адамның ойлау, сезіну қабілетіне байланысты, солар арқылы танылатын дерексіз зат есімдердің қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Ең көп қатысатын мұндай сөздердің қатарына ақыл (akıl), көңіл (gönül), жан (can), сөз (söz), пікір (fikir) т.б. жатады;

– көмекші есімдердің қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Түркі тілдерінде бірқатар екі сыңарлы фразеологиялық оралым-

ның жасалуына алды, арты, асты, ара, сырт деген секілді көмекші есімдер негіз болған;

– қоршаған орта, табиғатқа және тұрмыс-тіршілікке байланысты атаулардың қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Бұлардың жекелеген түрлерінен жасалған екі сыңарлы бейнелі тіркестің саны екі тілде де алдыңғылар тәрізді көп емес, бірақ өзіндік орны бар тұрақты тіркестер.

Қазіргі түрік және қазақ тілінде фразеологиялық оралым түрлерін жасауға белсенді қатысатын есім сөздерді кесте арқылы көрсеткен ыңғайлы.

Екі тілдегі фразеологиялық оралым жасауға ұйытқылық ететін зат есім түрлері мен екі сыңарлы фразеологиялық оралым саны

Фразеологиялық оралым түрлерін жасауға белсенді қатысатын есім сөздер	Қазақ тіліндегі саны	Түрік тіліндегі саны	Фразеологиялық оралым түрлерін жасауға белсенді қатысатын есім сөздер	Қазақ тіліндегі саны	Түрік тіліндегі саны
Бас – baş	60	79	Ақыл – akıl	20	40
Көз – göz	48	66	Ес – us, hafıza	21	
Тіл – dil	26	16	Сөз – söz	34	35
Ауыз – ağız	27	42	Ой – düşünce	18	4
Бет - жүз – yüz	19 - 6	27	Дауыс – ses	8	9
Аяқ – ayak	19	32	Әңгіме – sohbet - konuşma	10	3
Қол – el - kol	33	26 - 8	Көңіл – gönül	43	22
Бауыр – bağır	7	5	Күш – kuvvet	11	4
Арқа – sırt	10	8	Жын – cin	10	2
Бел – bel	9	8	Әл – hal	12	5
Жүрек – yürek - kalp	10	38 - 10	Сенім – güven	7	5
Құлақ – kulak	19	22	Күн – gün - güneş	16	13 - 4
Іш – iç	15	42	Жол – yol	11	47
Ми – beyin	7	4	Іс – iş	8	20
Бой – boy	24	6	От – ateş	15	10
Мойын – boyun	7	10	Тас – taş	6	6
Мұрын – burun	4	8	Жер – yer	18	32
Табан – taban	7	3	Дәм – tat	9	13
Тіс – diş	9	3	Алды – ön	14	12
Жан – can	23	26	Ара – ara	6	20
Сырт – dış	5	3	Қарсы – karşı	4	6

Фразеологиялық оралым жасаушы сыңарлардың қай түрі болмасын, тұтас тұлғаның

қалыптасуына өзіндік үлестерін қосады. Түркі тілдеріндегі қос сыңарлы фразеологиялық

оралымдардың есім сыңарлары орын тәртібі жағынан бірінші тұрып, фразалық тіркестің семантикасына ұйытқы іспетті болса, екінші сыңарлары – етістік сөздер фразеологиялық мағынаға өз үлестерін қосып қана қоймайды, тұтас тұлғаның грамматикалық сипатын да анықтайды. Жалпы фразеологизмді зат есім, сын есім, үстеу немесе етістік деп бөле-жарып қарауға, оның (фразеологизмнің) лексика-грамматикалық, әрі лексика-семантикалық сипаты негіз болатыны белгілі. Бұл сипаттары сыңарларының белгілеріне, тұтас тұлғаның сөйлемдегі қызметіне байланысты. Фразеологизмнің баз бір сыңарлары оның семантикалық тірегі іспетті болса, енді бір сыңарлары грамматикалық өзек қызметінде тұрады. Түркі тілдеріндегі екі сыңарлы фразеологиялық оралымдардың грамматикалық өзегі – олардың екінші компоненті етістік сөздер. Яғни түркі тілдеріндегі қандай да бір тиянақты тіркесті етістік деп танығанда, оның етістік сыңары таяныш етіледі. Фразеологиялық оралым етістік сыңарының арқасында сөйлемде басқа мүшелермен етістік секілді байланысқа түсіп, етістік қызметінде жұмсалады. Есімше, көсемше, етіс тәрізді етістікке тән формалар да фразеологизмнің етістік сыңарлары арқасында көріне алады. Сондай-ақ, белгілі форма арқылы тұтас тұлға кимыл атауы да бола алады. Бір сөзбен айтқанда, етістік сыңары болмаса, фразеологизмнің етістік қызметін атқарып, етістік фразеологизм деп танылуы мүмкін емес. Бұл жағынан алғанда, түркі тілдеріндегі фразеологиялық оралымдардың етістік сыңарларын сөз тудырушы қосымша мо-

фемаларға, оның ішінде есімнен етістік жасайтын жұрнақтарға және есім сөздерге тіркесіп, құранды күрделі етістік жасайтын көмекші етістіктерге ұқсатуға болады. Бұлардың қайсысы да тұтас тұлғаның категориялық мәнін айқындайтын бөлшектер.

Түбі бір туыс түркі тілдеріндегі көптеген етістіктердің дыбысталуы, мағыналары жағынан бір-біріне ұқсас болып келуі заңды құбылыс. Мұндай ұқсас етістіктердің фразеологизм жасаудағы қызметтерінде де ұқсастықтар бар. Мәселен, ал етістігі түрік тілінде де осылай дыбысталады (al), негізгі мағыналары да бір-біріне жуық және бұл етістік екі тілде де көп мағыналы сөздердің қатарына жатады. Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде ал етістігінің 40 мағынасы көрсетілсе, қазақ тілінде 10 шақты мағынасы берілген. Екі тілде де бұл етістік фразеологизм құрамынан ең жиі ұшырасатындардың бірі. Басқа да фразеологизм жасауға жиі атсалысатын етістіктердің сыртқы дыбыстық жамылғышы мен ішкі мазмұны екі тілде көбіне ұқсас. Бұндай етістіктердің қатарына ал - al, аш - ақ, ат - at, бас - bas, тұт - tut, кір - gir, құр - kur, шық - şik, шек - çek секілді түбір етістіктер жатады. Бірақ мұндай ұқсастық өнебойы көрінетін құбылыс емес. Кей етістік фразеологизм жасауға бір тілде белсенді қатысса, екіншісінде керісінше немесе бір етістіктің екінші тілде тура баламасы жоқ, бар бола қалғанда да дыбысталуы мүлде басқа болуы мүмкін.

Фразеологизм құрамында көп кездесетін екі тілдегі етістіктерді салыстыру үшін кестемен берген жөн секілді.

Екі тілдегі фразеологиялық оралым құрамында жиі кездесетін дыбысталуы және негізгі мағыналары ұқсас етістіктер

Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше
Ал -	Al-	Қал-	Kal-	Біт-	Bit-	Ти-	Değ-
Ат-	At-	Қан-	Kan-	Ет-	Et-	Тол-	Dol-
Атта-	Atla-	Қарай-	Karar-	Жан-	Yan-	Төк-	Dök-
Аш-	Aç-	Қат-	Kat-	Же-	Ye-	Тұр-	Dur-
Ашыл-	Açıl-	Қаш-	Kaş-	Жет-	Yet-	Тұт-	Tut-
Байла-	Bağla-	Қой-	Koy-	Жүр-	Yürü-	Түс-	Düş-
Бақ-	Bak-	Қон-	Kon-	Жүргіз-	Yürüt-	Тік-	Dik-
Бар-	Var-	Құр-	Kur-	Кел-	Gel-	Тіле-	Dile-
Бас-	Bas-	Қыз-	Kız-	Кер-	Ger-	Ұр-	Vur-
Бат-	Bat-	Қыл-	Kıl-	Кес-	Kes-	Ұш-	Uç-

Бер-	Ver-	Отыр-	Otur-	Кеш-	Geç-	Шал-	Çal-
Бол-	Ol-	Сал-	Sal-	Көр-	Gör-	Шаш-	Saç-
Бу-	Boğ-	Сат-	Sat-	Күл-	Gül-	Шек-	Çek-
Бұз-	Boz-	Сұқ-	Sok-	Кір-	Gir-	Шығар-	Çıkar-
Бүк-	Bük-	Тақ-	Tak-	Қақ-	Kak-	Шық-	Çık-

Екі тілдегі дыбысталуы өзгеше болғанмен семантикалық тұрғыдан мағыналас, әрі фразеологиялық оралым құрамында жиі ұшырасатын етістіктердің салыстырылмалы кестесі

Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше
Айнал-	Dön-	Күй-	Yan-	Жи-	Topla-	Соқ-	Vur-
Айт-	Söyle-	Қайт-	Dön-	Жоғал-	Kayıbet-	Сын(дыр)-	Kır-
Аудар-	Çevir-	Қара-	Bak-	Жібер-	Bırak-	Тап-	Bul-
Жабыл-	Kapan-	Қос-	Kat-	Келтір-	Getir-	Тарт-	Çek-
Жап-	Kara-	Өт-	Geç-	Көрсет-	Göster-	Таста-	Bırak-
				Көтер-	Kaldır-	Ұста-	Tut-

Екі тілдегі іс-қимыл, амал-әрекет білдіретін фразеологиялық оралым түрлерінің қалыптасуына негіз болған тілдегі жиі жұмсалатын лексикалық бірліктердің фразеологизм құрамындағы кей сипаттары баяндалып, олардың салыстырмалы үлгісі берілді. Бұл шет тілін үйренушіге құрылымы тұрақты, мағынасы тиянақты, бұған қоса, көбінікі астарлы, бейнелі болып келетін фразеологиялық оралым түрлерін тануда бағыт беруге тиіс. Фразеологизмді үйрету мақсаты айқындалып, жаңа материалдың жұмсалыуы жиілігі, қажеттілігі, студенттің білім деңгейі, үйретілетін фразеологиялық оралымдарды грамматикалық тұрғыдан, ұйытқы сыңарларына, семантикалық өрісіне және түріне қарай топтастырылуы фразеологизмді тану, үйрену үдерісін жеңілдетуге тиіс амалдардан саналады. Фразеологиялық оралымдарды салыстыру, аудару, дәлме-дәл аударма кезінде туындайтын қайшылықтарды пайымдау, тіркестің тура және ауыспалы мағыналарының арасындағы айырмашылықты салмақтау, тілдің басқа бірліктерімен салыстырып, олардың аражігін ажырата білу секілді дағдылар мен білім қорлары өте маңызды.

Түркі тілдерінде фразеологиялық оралым түрлерінің өте көп болуы және олардың іс жүзінде өте жиі жұмсалыуы тіл үйрету үдерісінде оларға ерекше көңіл бөлу керектігін көрсетеді. Адамзат қоғамының қарым-қатынас қажетін өтеуде жекелеген сөздер қандай қызмет атқарса, тұрақты тіркестердің де бұл тұрғыда алар орны ерекше. Әр қоғам өз тілін дамыту үстінде сөздік құраммен қатар тұрақты тіркестер құрамын да барынша байытып отырған. Лексикалық бірлік болып табылатын жекелеген сөздер де, тұрақты тіркес саналатын фразеологизмдер де тілдегі «дайын материалдар», сөзді де, фразеологизмді де қоғам мүшесі дайын күйінде алады, пайдаланады, сөйлеу үстінде ешкім сөз немесе фразеологизм жасап әуре болмайды. Ауызша немесе жазбаша қарым-қатынас кезінде сөз қандай қажет болса, фразеологизмдер де сондай қажет. Жансызға жан бітіретін фразеологиялық бірліктерсіз тілді көзге елестету қиын. Қоғам мүшелерінің бір-бірімен түсінісу мүмкіндігін арттыратын фразеологизмдердің пайда болуы тілдің бір қажеттілігі екені анық. Тіл үйрету үдерісінде фразеологиялық оралым түрлерін жүйемен, мақсатқа сай беру жолдарын меңгеру де қажеттілік.

Әдебиеттер

- Кеңесбаев І. (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, «Ғылым». – 711 б.
 Болғанбайұлы Ә. (1997) Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, «Санат». – 255 б.

- Смағұлова Г. (1996) Фразеологизмдердің варианттылығы. Алматы, «Санат». – 127 б.
Aksoy Ö.A. (1978) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – Ankara, 392 б.
Жуков В.П. (1978) Семантика фразеологических оборотов. – М., 159.
Аханов К. (1972) Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: «Мектеп». – 215 б.

References

- Kenesbayev I. Kazak tilinin frazeologiyalik sozdigi. Almati. «Gelim». 1977. – 711 b.
Bolganbayuli A. G. Kaliuli. Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasi men frazeologiyasi. Almati. «Sanat». 1997. 255 b.
Smagulova G. Frazeologizmderdin varianttiligi/ Almati. «Sanat», 1996. – 127 b.
Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara. 1978. – 392 b.
Jukov V.P. Semantika frazeologiceskih oborotov. Moskva. 1978. – 159.
Ahanov K. Grammatika teorqyasinin negizderi. Almati. «Mektep». 1972. – 215 b.